

Östen Dahl

Att sätta älvdalskan på kartan

1. Inledning

Det sägs vanligen att Dalarna språkligt kan indelas i tre områden: norrifrån räknat hittar man Särna-Idremålen, som ofta karaktäriseras som "norska", sedan "de egentliga dalmålen" (ibland i singularis: "det egentliga dalmålet"), och slutligen "dala-bergslagsmål". Det område där de egentliga dalmålen talas indelas i sin tur i tre mindre områden: Västerdalarna, Ovensiljan och Nedansiljan. Karta 1.1 visar den här traditionella indelningen.

Karta 1.1 Dalarnas traditionella språkliga indelning

Medan dala-bergslagsmålen kan sägas vara relativt ordinära svenska folkmål, är ”de egentliga dalmålen” ovanligt starkt avvikande från riks- eller standardsvenska. I synnerhet har språket i Ovansiljan, dit ju Älvdalen hör, har sedan länge rykte om sig att vara ett märkligt tungomål. Redan på 1600- och 1700-talen, när över nittio procent av Sveriges befolkning bodde på landet och alla talade sina egna särpräglade mål, konstaterades det, att Ovansiljan ändå var något alldeles speciellt. Enligt Nordisk Familjebok ska Georg Stiernhielm (han som skrev dikten om Herkules, som arla stod upp en morgon) ha sagt på 1600-talet att ”ingen av oss, som äro annorstädes födde, skulle kunna förstå ens en liten mening” – och då var han ändå född så nära som i Vika, utanför Falun. Och på 1700-talet menade flera författare, att språket i Ovansiljans socknar stod nära fornnordiskan och ”mesogötiskan”, det vill säga gotiskan, Silverbibelns språk. I nutiden tycker många älvdalingar att de finner likheter mellan sitt modersmål och isländskan. Å andra sidan kan man få läsa i uppslags- och läroböcker att Dalarna, liksom större delen av det övriga Svealand, ingår i sveamålsområdet – vilket skulle betyda att älvdalskan och de andra sockenmålen i Ovansiljan är sveamål och därmed står nära språket i Mälardalen, som ju anses ligga till grund för den talade riks- eller standardsvenskan. Det är en paradox att de mål som verkar ligga längst ifrån varandra ändå förs till samma dialektgrupp.

Lösningen på paradoxen får man om man betänker att indelningar av språk och dialekter, liksom många andra typer av klassifikationer, kan bygga på två saker som inte nödvändigtvis är direkt relaterade till varandra – likhet och släktskap. Vi vet att människor visserligen ofta liknar sina släktingar, men det finns gott om undantag, och två människor kan vara lika som bär utan att vara släkt. I djurriket hittar vi till exempel delfiner och hajar som kan te sig rätt lika men som inte alls är släkt. Å andra sidan sägs elefanter vara närmast släkt med klippgrävlingar fast likheten inte är påfallande. När det gäller målen i Ovansiljan kan det alltså mycket väl vara så att de släktskapsmässigt – alltså i fråga om sin härstamning – kommer närmast övriga mål i Svealand, fast de har utvecklats så långt ifrån dem att man inte längre uppfattar dem som lika. I den här artikeln ska jag titta närmare på hur ovansiljanmålen, i synnerhet älvdalskan, förhåller sig till sin omgivning både likhetsmässigt och släktskapsmässigt.

2. Att mäta avstånd mellan språk

Kan man sätta ett mått på hur olika två språk är? Vi tycker oss utan att använda någon sofistikerad mätmetod kunna avgöra till exempel att svenska

och norska är mera lika varandra än svenska och engelska. Men i många fall är det betydligt svårare, och under alla förhållanden skulle det vara bra att kunna bekräfta sina intuitioner genom en mera objektiv mätning. Faktum är att det inte finns någon allmänt vedertagen metod för att mäta hur lika eller olika två språk är. En av de viktigaste svårigheterna är att språkliga likheter och olikheter kan finnas på så många olika nivåer, och man vet inte hur man ska väga en likhet på en nivå mot en olikhet på en annan, till exempel om en grammatisk skillnad uppväger en likhet i ordförråd eller uttal. Om man håller sig till en bestämd del av språket blir det genast lättare. Ett naturligt ställe att börja på är ordförrådet. Vi ska se på en metod som utgår från den amerikanske språkforskaren Morris Swadesh (uttalas "swaddesj" med betoning på första stavelsen).

Swadesh ville hitta en metod att ta reda på hur länge två besläktade språk hade varit skilda åt. Om en sådan metod fungerade, skulle man till exempel kunna räkna ut när islänningarna utvandrade från Norge bara genom att jämföra isländska och norska. Swadesh gjorde en lista på hundra ord, eller snarare ordbetydelser, som han ansåg vara särskilt stabila i språk. Några sådana ord är 'två', 'sol' och 'hjärta'. Att orden är stabila innebär att man nästan alltid kan känna igen dem i besläktade språk. Instabila ord (eller mera precist, ord som står för instabila betydelser) däremot byts ut ofta och ser därför helt olika ut även i mycket närbesläktade språk. Ett bra exempel är ord som betyder "barn/ungdom av kvinnligt kön". Det svenska ordet *flicka* finns praktiskt taget bara i standardsvenska. Redan inom Sveriges gränser kan vi hitta närmare ett tiotal olika ord med samma betydelse (*tös, stinta, kulla, stårsja, däka* osv.)

Tabell 2.1 Swadesh 100-ordslista på svenska

jag	hund	näsa	stå	gul	en	ben	veta	jord	mage
du	lus	mun	ge	vit	två	fett	sova	moln	hals
vi	träd	bröst	säga	svart	stor	ägg	dö	rök	varm
det här	frö	hjärta	sol	natt	lång	horn	döda	eld	kall
det där	löv	lever	måne	tand	liten	svans	simma	aska	full
vem	rot	dricka	stjärna	tunga	kvinn	fjäder	flyga	brinna	ny
vad	bark	äta	vatten	klo	man	hår	gå	stig	god
inte	hud	bita	regn	fot	människa	huvud	komma	berg	rund
alla	kött	se	sten	knä	fisk	öra	ligga	röd	torr
många	blod	höra	sand	hand	fågel	öga	sitta	grön	namn

Swadesh antog att de hundra orden på hans lista skulle bytas ut med konstant hastighet, ungefär femton på tusen år. Man skulle då kunna se hur länge två språk har varit skilda åt genom att räkna hur många ord som fortfarande är gemensamma. Tyvärr stämmer hypotesen om den konstanta hastigheten inte så väl – språk kan förändras både snabbare och långsammare. Därför kan man inte dra så bestämda slutsatser av en jämförelse som Swadesh hade hoppats. Men hans listor kanske ändå kan vara bra för någonting. (Swadesh hade också en lista på 200 ord, men jag ska hålla mig till den kortare här.) Vad Swadesh försökte mäta var grad av släktskap. Om man försöker glömma släktskapet (åtminstone tills vidare), skulle man istället kunna använda listorna för att mäta likhet.

Det blir förstås lite fusk – när man säger att det finns så och så många gemensamma ordpar på två Swadesh-listor menar man ju att orden ifråga har samma ursprung. (Den tekniska termen är "kognater".) Till exempel ska senare tillkomna lånord inte räknas. Så det handlar fortfarande om släktskap, snarare än om likhet. Dessutom förändras orden till sin form, även om de inte byts ut, så efter ett tag kan man inte alltid avgöra om de har samma ursprung eller inte. Om man ändå bortser från detta, så är det ändå av ett visst intresse att se vad som händer om man jämför några bekanta språk, inklusive älvdalskan. För några år sedan samlade jag in ordlistor på diverse svenska mål och jämförde dem med några andra språk som jag kände till eller där jag hade tillgång till ordböcker. Låt oss som exempel se vad som händer om man utgår från svenska (närmare bestämt skriven svenska):

Tabell 2.2 Antal gemensamma arvord på Swadeshlistan vid jämförelse med svenska

Språk	Antal kognater (gemensamma arvord) på Swadeshlistan
Äppelbomål (Västerdalarna)	95
Norskt bokmål	93
Rättvik (Nedansiljan)	93
Isländska	85
Älvdalska	84-86
Engelska	71
Finska	0?

(Att jag har angett ett intervall (84-86) för Älvdalen beror på att jag hade flera listor och de skilde sig åt en aning.)

Om vi börjar nerifrån, ser vi att finska, som anses vara helt obesläktat med svenska, inte heller har några ord gemensamma med detta språk. (Jag sätter ändå för säkerhets skull ett frågetecken efter nollan, eftersom det inte är uteslutet att de finsk-ugriska och de indoeuropeiska språken trots allt är släkt på väldigt långt håll.) Engelska, som är relativt nära släkt med svenskan – båda språken är ju germanska – har drygt 70 ord som vi känner igen. Återstoden av tabellen handlar om nordiska språk. Vi har dels två nationella standardspråk – norska (bokmål) och isländska, dels tre sockenmål från det egentliga dalmålsområdet. Man skulle kanske vänta sig att hitta de språkformer som talas i Sverige närmast toppen på listan. Så är emellertid inte fallet, utan vi har i stället två grupper, som inom sig är väl samlade: å ena sidan Äppelbomål, Rättviksmål och norskt bokmål, å andra sidan isländska och älvdalska. Skillnaden mot svenska är för den senare gruppen ungefär dubbelt så stor som för den förra. Om man exempelvis jämför svenska och norskt bokmål, hittar man på Swadeshlistan följande ord som helt skiljer sig åt:

Tabell 2.3 Icke-kognater på Swadeshlistan vid jämförelse mellan svenska och norska (bokmål)

Svenska	Norska
det här	dette
inte	ikke
löv	blad
svans	hale
äta	spise
döda	drepe
moln	sky

Här kan man naturligtvis diskutera flera av orden – svenska har ju också *detta* och *blad* finns ju också på svenska. I själva verket finns det nästan alltid sådana här tveksamma fall – för närbesläktade språk kan man räkna med att det är relativt många i förhållande till det totala antalet ord som skiljer sig åt, och det gör att metoden inte är helt säker. Men trots denna osäkerhet är det svårt att komma ifrån att motsvarande lista för svenska--älvdalska måste bli betydligt längre. I den här listan anger jag de ordpar där minst fyra av fem älvdalingar var överens om att man måste använda ett obesläktat ord på älvdalska för att översätta det svenska ordet:

Tabell 2.4 Icke-kognater på Swadeshlistan vid jämförelse mellan svenskt skriftspråk och älvdalska

Svenska	Älvdalska
döda	ela, ev ijel
hand	nevå
hud	stsjinn
hund	rakke
kvinn	kelingg
man	kall
måne	tunggel
många	mikkler
näsa	nev
svans	rumpa
vad	wen
vem	ukin

Som jag redan har antytt är ”Swadeshmetoden” för språkjämförelser problematisk på flera olika sätt. Förutom att den egentligen mäter – eller snarare försöker mäta – grad av släktskap snarare än likhet så visar den sig ha dålig ”upplösning” för närbesläktade språk. Om vi till exempel finner att Äppelbo har 95 ord gemensamma med svenska och Rättvik har 93, berättigar det oss knappast att dra slutsatsen att Äppelbo ligger närmare svenska än vad Rättvik gör, eftersom skillnaden mycket väl kan bero på slumpen. För att få en mera detaljerad ”karta” över språkliga avstånd behöver vi därför pröva andra metoder.

När Swadesh jämför två ord, blir det ett val mellan svart och vitt: antingen är orden släkt eller också inte. Om man istället försökte mäta hur lika orden är till sin form (sitt utseende), skulle man kunna få en mer fingraderad skala, och man skulle dessutom undvika att blanda ihop frågan om likhet med frågan om släktskap. Jag har försökt åstadkomma en sådan metod där jag mäter hur förutsägbar det ena språkets ordlista är från det andra språkets lista. Det innebär att ju lättare det är att matcha de olika ordparen mot varandra, desto likare är listorna. För att kunna matcha orden, delar jag upp dem i mindre bitar, i följande exempel, som visar orden för ’människa’ på svenska och norska:

m	m
ä	e
nn	nn
i	e
sk	sk
a	e

”Förutsägbar” betyder att ett och samma element i vänsterkolumnen alltid (eller oftast) motsvaras av ett och samma element i högerkolumnen. Elementen behöver alltså inte vara de samma, men de ska motsvara varandra. (Exempel: diftongen ”au” i älvdalskan motsvaras nästan alltid av ”åj” i moramål. Om man har ett älvdalskt ord med ”au” kan man alltså förutsäga att det ska ha ”åj” i moramål.) I närstående språk kommer man

ofta att hitta förutsägbarhet, i språk som har större avstånd mellan sig händer det mer sällan.

Jag ska inte gå in på detaljerna i hur man räknar ut förutsägbarheten (för den som är nyfiken är det i princip informationsteorins entropibegrepp som jag använder) utan istället försöka visa vad som händer när man tillämpar metoden på samma Swadeshlistor som förut. Jag ger därför en utökad variant av Tabell 2.2 i Tabell 2.5, där den högra kolumnen visar hur min metod slår. Jämförelsen är igen med svenskt skriftspråk.

Tabell 2.5 Antal gemensamma arvord på Swadeshlistan vid jämförelse med svenska och ”Dahls avståndsmått”

Språk	Antal kognater (gemensamma arvord)	”Dahls avståndsmått” (teoretiskt maximum: 100)
Centralsvenskt talspråk	97	12,6
Äppelbo	95	20,1
Bokmål	93	24,5
Rättvik	93	27,1
Isländska	85	39,7
Älvdalska	84-86	39-46
Engelska	71	60,1
Finska	0?	70,1

Eftersom ”Dahls avståndsmått” mäter olikhet snarare än likhet, kommer de minsta värdena överst, men vad vi ser är att de två måtten ordnar språken på samma sätt. Däremot kan man säga att mitt mått ser ut att ge en bättre ”upplösning” på kortare avstånd än Swadeshmetoden gör, men är sämre på långt håll (engelska och finska ligger rätt nära varandra). Att vissa metoder är ”närsynta” och andra ”långsynta” antyder att man kanske bör vara försiktig med uttalanden av typen ”avståndet mellan språk A och språk B är dubbelt så stort som avståndet mellan språk A och språk C”, eftersom det verkar vara svårt att mäta absoluta avstånd. Däremot kan man alltså med relativt god säkerhet säga att det ena avståndet är större än det andra.

I Tabell 4 har jag också lagt till ”centralsvenskt talspråk” för att visa att det faktiskt blir lite skillnad mot skriftspråket, för bägge måtten. Det är förstås även här en skriven lista, men jag har använt en ljudenlig stavning och valt vissa ord som passar bättre i naturligt talspråk.

Vi kan se att avståndet svenska-älvdalska i Tabell 2.5 är jämförbar med avståndet svenska-isländska. Jag nämnde ovan att älvdalingar ofta jämför sitt språk med isländska, och vid första anblicken kan man frestas att ta de här siffrorna som bekräftelse på att älvdalska står nära isländska. Men egentligen visar de förstås ingenting alls om relationen mellan älvdalska och isländska – då måste man jämföra dessa språk direkt. Och då visar det sig att avståndet älvdalska-isländska i själva verket är ungefär detsamma som mellan svenska och isländska! Mera exakt är antalet gemensamma ord på Swadeshlistan ca 80 och värdet på mitt avståndsmått ca 45 (ungefärliga tal eftersom det finns flera olika älvdalska listor att utgå ifrån).

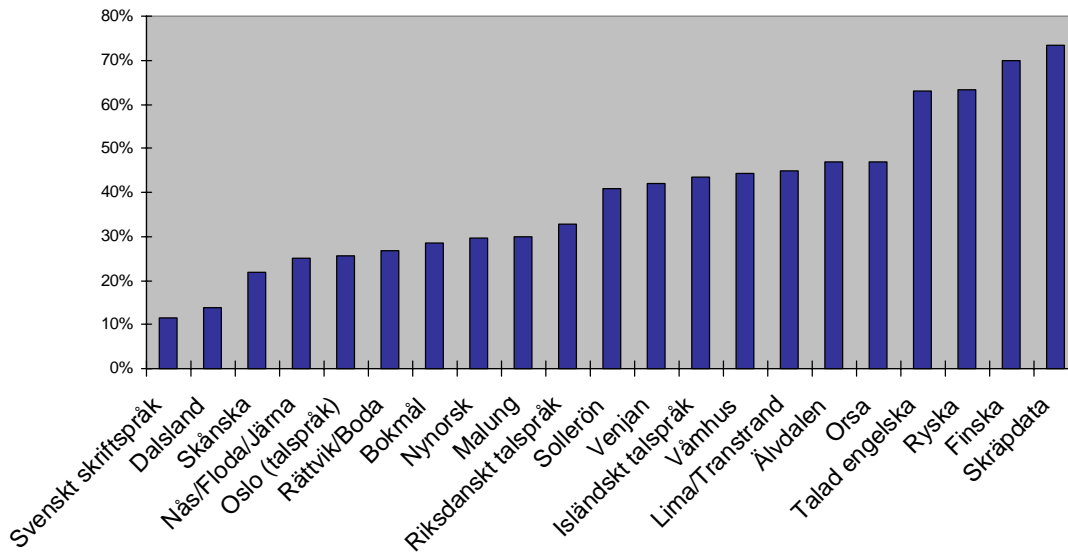
I Älvdalen cirkulerar ordlistor som visar ord som är gemensamma för isländska och älvdalska – i avsikt att demonstrera hur lika språken är. Som en liten motvikt och för att visa att avståndet isländska-älvdalska trots allt är betydande ger jag här listan på ordpar från Swadeshlistan där språken skiljer sig:

Tabell 2.6 Icke-kognater på Swadeshlistan vid jämförelse mellan älvdalska och isländska

Svenska	Älvdalska	Isländska	Svenska	Älvdalska	Isländska
berg	bjärr	fjall	måne	tunggel	máni
det där	eðdar	thessi	många	mikkler	margir
döda	ela	drepa	moln	muoln	ský
hand	nevå	hönd	rund	kringlun	kringlóttur
hud	stsjinn	húð	simma	simma	synda
hund	rakke	hundur	svans	rumpa	hali
huvud	skolle	kollur	vad	wen	hvað
kvinn	kelingg	kona	varm	warm	heitur
man	kall	maður	vem	ukin	hver

I Figur 2.1 tar jag talspråket som utgångspunkt och jämför med ett något större antal språk. Vi kan se här att danskt talspråk (som ju rätt kraftigt avviker från den skrivna danskan) placerar sig mellan Malung och Venjan, samt att Transtrand i nordligaste Västerdalarna faktiskt är i nivå med socknarna i Ovansiljan. Jag har också med två mål från Götaland, dels Högsätermål (angivet som "Dalsland" i figuren; ordlistan är ett försök av en kvinnlig talare född på 1940-talet att återge sitt ursprungliga mål), dels skånska i den form som kallas "skåneländska" på webbsajten www.scanianinstitute.edu, d.v.s. närmast ett försök att skapa ett

standardspråk på grundval av traditionella skånska mål. (I den lista jag har fått återges till exempel orden för 'komma', 'kött' och 'kvinna' som *kûmma*, *tçyd* och *kvînga*. På webbsajten har man nu en något mindre radikal variant.) Vi ser alltså att dessa mål ligger närmare centralsvenskan än något mål i Övre Dalarna. Icke desto mindre har försök gjorts att få skånskan erkänd som ett eget språk, vilket åtminstone haft framgång på så vis att man lyckats övertyga de ansvariga för databasen Ethnologue (www.ethnologue.com).

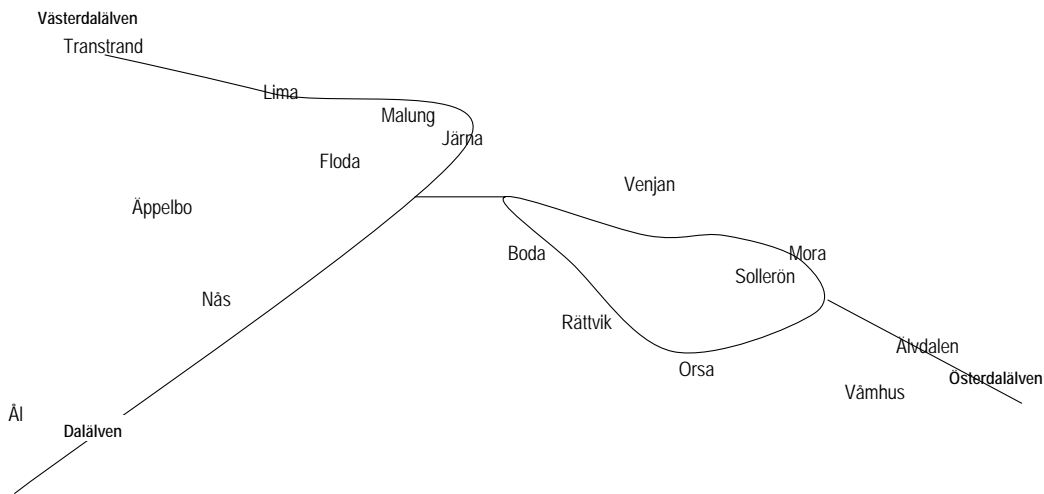

Figur 2.1 Avstånd från svenskt standardtalspråk med "Dahls avståndsmått".

Längst till höger står det "skräpdata", det är för att visa vad som händer om man jämför två svenska ordlistor där man har blandat om orden ordentligt. Det blir alltså inte helt kaotiskt (då skulle vi få värdet 100), men det kan förklaras genom att svenska ord faktiskt liknar varandra (man skulle kunna skilja en svensk lista från en finsk även om man inte visste vad orden betyder).

En intressant aspekt av den här figuren är att vi verkar kunna relatera avståndsmåttet till hur begripliga språk är sinsemellan. Vi ser att de språk som svensktalande i allmänhet anser vara begripliga alla ligger under 35 procent (ungefär).

Man kan visa att mitt avståndsmått ger någorlunda vettiga resultat genom att se vad som händer om man tar de socknar som ligger längst upp vid Väster- resp. Österdalälven, nämligen Transtrand och Älvdalen, och sen plottar alla socknar i dalmålsområdet med avståndet till Transtrand längs ena axeln och avståndet till Älvdalen längs den andra. Det ser då ut så här:

Karta 2.1 Avståndskarta mellan socknar i Övre Dalarna.

Resultatet är en inte alldeles oäven karta över Dalarna, åtminstone om man tillåter sig att vrida hela nedre högra delen ungefär 90 grader. Jag har lagt in Dalälvens två armar och Siljan för att det ska se en aning mer realistiskt ut.

Jag har också testat ett alternativ till Swadeshlistorna, nämligen att jämföra ordförrådet i parallella texter. Texterna ifråga är omkring 35 översättningar till olika svenska mål av Rut "Puck" Olssons saga *Mumunes Masse*, som ligger till grund för en parallellkorpus (samling av jämförbara texter på olika språk) som är under uppbyggnad vid Institutionen för lingvistik vid Stockholms universitet. Jämförelsemetoden är i princip densamma som Swadesh använde, alltså att räkna kognater (besläktade ord). Skillnaden ligger i att det här inte är översättningar av ordlistor utan av sammanhängande texter. Vad jag frågar är om ett ord i en av texterna översätts som en kognat i en annan text eller inte. När alltså *mus* i svenska motsvaras av *maus* i älvdalskan, blir det en likhetspoäng, när *hund* i motsvaras av *rakke* blir det noll poäng. Alla ord i texterna går inte att jämföra på detta sätt, eftersom översättningarna inte alltid är ordagranna, men jag har valt ut ca 450 ord som har översatts någorlunda direkt till alla eller nästan alla texter. Resultaten är fortfarande lite preliminära eftersom det

är ett enormt jobb att få ordning på alla översättningarna. Om man jämför de olika utgivna texterna med den (outgivna) standardsvenska versionen får man en rankinglista som ser ut så här (namnen på målen är de som översättarna har använt):

Tabell 2.7 Antal gemensamma kognater med svenskan i översättningarna av Mumunes Masse

Grytnäsmål	396	Aspebodamål	372
Väschötska	394	Österlenmål	370
Forsamål	389	Läjesboa (Träslövsläge)	370
Ydremål	388	Gutamål	368
Fryksdalskå	388	Fårösmål	367
Åselemål	388	Junselemål	362
Tunamål	386	Målungsmål	358
Bingsjömål	386	Västhärjedalska	357
Litsmål	385	Sotenäsmål	356
Bodamål	383	Mormål	355
Rättviksmål	383	Nåsmål	354
Jaschemål (Järvsö)	382	Kölismåle (Kalix)	354
Mangskogsmål	381	Ossmol	348
Oremål	380	Soldmål	341
Fâlâmål (Färila)	379	Vâmhusmål	339
Leksandsmål	377	Övdalska	335
Ume/Sävarmål	377	Gammelsvenska	314
Skelletmål (Skellefteå)	373		

Det mål som skiljer sig kraftigast från övriga är ”gammelsvenska”, d v s det mål som talades (eller fortfarande i någon mån talas) i Gammelsvenskby i Ukraina. Det är kanske inte så märkligt eftersom det har varit isolerat från det svenska språkområdet sedan 1700-talet. Men vad vi ser för övrigt är att nästan alla ovansiljanmålen ligger samlade i botten av tabellen, med älvdalska längst ner. Övriga mål i Dalarna kommer rätt så spritt i tabellen, med bergslagsmål som Grytnäsmål och (Stora) Tunamål närmast toppen.

Hur förhåller sig den här jämförelsemetoden till ”Dahls avståndsmått”? I nedanstående tabell har jag tagit Moramål som utgångspunkt och jämfört det på båda sätten med övriga socknar i dalmålsområdet. Nu finns inte kattsagetexter för alla socknarna, så jämförelsen blir inte fullständig. Vad som är intressant är emellertid att i de fall där vi har siffror att jämföra med,

kommer socknarna i samma ordning, utom i fallet Sollerön-Älvdalen, där älvdalska får ett kanske oväntat litet lexikalt avstånd från Moramål, något som kan förklaras genom att den älvdalska texten var förlaga för den på Moramål (snarare än den svenska version som har använts för de flesta andra översättningarna).

Tabell 2.8 Avstånd från Moramål mätt på olika sätt

	”Dahls avståndsmått”	Lexikalt avstånd (procent icke-kognater i Mumunes Masse):
Sollerön	21	13,6%
Älvdalen	28	12,5%
Venjan	28	
Våmhus	29	14,3%
Orsa	32	16,3%
Rättvik	40	17,0%
Boda	40	17,7%
Järna	40	
Äppelbo	40	
Floda	42	
Malung	42	21,5%
Nås	43	24,4%
Transtrand	44	
Lima	45	
Ål	47	

I Tabell 2.9 anges ”Dahls avståndsmått” mellan socknarna i dalmålsområdet med norska, skånska och svenska tillagda för jämförelsens skull. När det finns flera listor från en och samma socken är siffrorna medeltal (därför blir siffran inte alltid noll när en socken jämförs med sig själv, eftersom det ibland är relativt stor variation inom socknen).

Tabell 2.9 Avstånd mellan mål i dalmålsområdet och några andra språk

Socken	Boda	Floda	Järna	Lima	Malung	Mora	Nås	Orsa	Rättvik	Sollerön	Transtrand	Våmhus	Venjan	Ål	Älvdalen	Äppelbo	Norska	Skånska	Svenska
Boda	0	30	28	45	34	39	31	43	12	40	44	44	40	39	41	28	40	29	24
Floda	30	0	22	39	30	41	27	48	30	44	44	46	41	34	42	27	35	30	24
Järna	28	22	5	41	25	40	24	48	29	42	41	45	42	35	42	24	37	32	24
Lima	45	39	41	0	34	46	43	47	43	43	24	48	42	44	44	42	45	45	44
Malung	34	30	25	34	0	40	33	47	35	42	36	42	42	38	41	29	39	36	31
Mora	39	41	40	46	40	0	42	33	39	19	44	31	27	45	29	41	45	41	36
Nås	31	27	24	43	33	42	12	49	30	42	44	47	42	36	43	26	36	33	25
Orsa	43	48	48	47	47	33	49	16	43	32	48	32	35	51	33	48	51	47	45
Rättvik	12	30	29	43	35	39	30	43	7	40	44	44	39	39	40	29	40	30	25
Sollerön	40	44	42	43	42	19	42	32	40	0	44	30	23	47	30	44	49	45	40
Transtrand	44	44	41	24	36	44	44	48	44	44	0	49	44	46	47	44	47	48	46
Våmhus	44	46	45	48	42	31	47	32	44	30	49	0	35	49	27	46	50	46	43
Venjan	40	41	42	42	42	27	42	35	39	23	44	35	11	47	32	43	48	45	41
Ål	39	34	35	44	38	45	36	51	39	47	46	49	47	0	46	35	7	30	26
Älvdalen	41	42	42	44	41	29	43	33	40	30	47	27	32	46	16	44	47	44	41
Äppelbo	28	27	24	42	29	41	26	48	29	44	44	46	43	35	44	0	35	28	19
Norska	40	35	37	45	39	45	36	51	40	49	47	50	48	7	47	35	0	30	30
Skånska	29	30	32	45	36	41	33	47	30	45	48	46	45	30	44	28	30	0	13
Svenska	24	24	24	44	31	36	25	45	25	40	46	43	41	26	41	19	30	13	0

3. Språkgränser i Dalarna

Vad säger nu de här resultaten om relationerna mellan Ovansiljan och resten av Sverige?

I början av artikeln sa jag att man traditionellt delar in Dalarna språkligt i ett antal områden. Ett helt annat sätt att beskriva Dalarnas språkliga struktur är som ett kontinuum. Om man kommer resande från Mälardalshållet in i Dalarna och sedan följer älven längs någon av dess två armar ökar hela tiden det språkliga avståndet till standardsvenskan. Den här ökningen går ganska jämnt, och det är svårt att hitta väldigt bestämda gränser, möjligen kan man se vissa hack i kurvan. Om man ska gå efter tabellerna 2.8 och 2.9, ser det ut som om de tydligaste hacken går mellan Nedansiljan och Ovansiljan respektive mellan Malung och Transtrand.

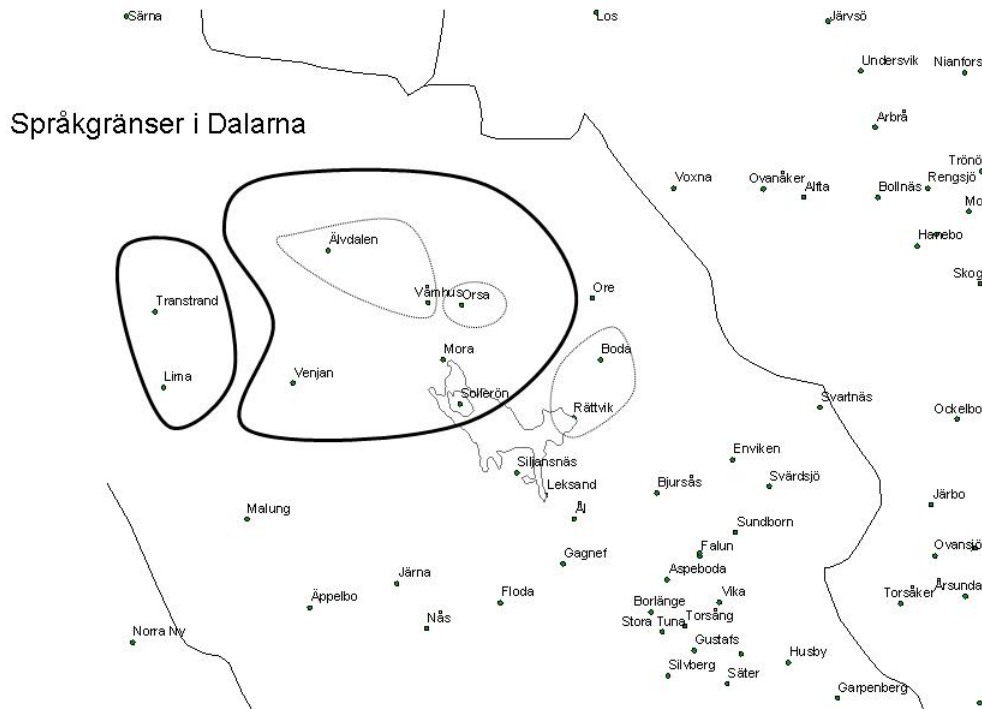
Det här skulle kunna motivera ett annat slags karta än den traditionella. Antag att vi försöker identifiera områden som är avgränsade från omgivningen på så sätt att alla mål inom området har minst ett visst språkligt avstånd till alla mål utanför området och högst samma språkliga avstånd till varandra. Beroende på var vi sätter ribban, får vi då mer eller mindre väl avskilda språkområden. Ett lämpligt värde borde vara 35 enligt "Dahls avståndsmått", där den ungefärliga gränsen för begriplighet går. Ta nu Ovansiljan som exempel. Det högsta avståndet mellan två socknar i Ovansiljan är just 35 (Orsa-Venjan) och det lägsta avståndet mellan en socken i Ovansiljan och en som ligger utanför är 39 (Mora-Rättvik). Det här skulle alltså visa att om vi lägger ribban på 35, kommer Ovansiljan att vara ett från resten av världen väl avgränsat språkområde. Men inom Ovansiljan kan vi sedan skilja ut en mindre grupp bestående av Älvdalen och Våmhus, som inbördes har avståndet 27 men gentemot alla andra har minst 29. Vidare kan vi sära ut Orsa som har minst 30 i avstånd till samtliga övriga. Det ser alltså ut som på Karta 3.1. Utanför Ovansiljan bildas en grupp av Transtrand och Lima som har det inbördes avståndet 24 och minsta avstånd utåt 34 (till Malung) – här når vi alltså inte riktigt upp till nivån 35, men det beror framför allt på att Malung fungerar som ett övergångsmål. Vidare ser vi att Boda och Rättvik ligger mycket nära varandra men håller ett minimiavstånd till övriga på minst 28 (även till Leksand, som inte fanns med när jag gjorde den här tabellen).

Det här ger alltså en indelning som ser lite annorlunda ut än den som gavs i Karta 1.1. Områdena Nedansiljan och Västerdalarna kommer ut som mindre väl definierade – de gränser som finns verkar snarast att gå

tvärsigenom dem. Däremot är Ovansiljan som vi såg välavgränsat och klart skilt från resten med avstånd som är i nivå med skillnaden mellan svenska och isländska. Tyvärr har jag alltså inga ordlistor från södra Dalarna, men den lexikala statistiken i Tabell 2.7 antyder att inte heller sydgränsen mellan ”det egentliga dalmålsområdet” och bergslagsområdet är så väldefinierad.

I själva verket skiljer sig den här bilden inte så väldigt från den som Lars Levander (1925: I,35) ger. Levander delar in det egentliga dalmålsområdet i ett ”motståndsområde” och två ”genombrottsområden”. Motståndsområdet består av Ovansiljan ”med de båda utlöparna Rättviksområdet och området Järna-Nås”. Det västliga ”genombrottsområdet” utgörs av Malung, Lima och Transtrand. Det ”visar starka inflytelser från västsvenskt och norskt språk men bibehåller dock i det väsentliga sin egenart som dalmål och visar ej minst därför en rad om intim släktskap vittnande överensstämmelser med Ovan-Siljansmålen”. Det östliga området omfattar Floda, Gagnef, Ål, Bjursås, Leksand och större delen av Siljansnäs och är starkt påverkat av bergslagsmål och Mälardalens språk. ”I detta fall kan man säga att det främmande inflytandet varit så starkt, att man numera endast skymtar ränningen av dalmål under inslaget av bergslagsmål.” Detta till trots handlar boken *Dalmålet* om språket i alla de 21 socknarna som visas på Karta 1.1. Motiveringen för detta är inte helt klar. Man kan i sammanhanget notera att Levanders föregångare Adolf Noreen använde termen ”dalmål” uteslutande för målen i Ovansiljan.

Karta 3.1. Språkgränser i Dalarna

4. Älvdalskan som ett perifert svenskt mål

Älvdalskan sägs ju ofta vara ett "ålderdomligt" eller t o m "fornordiskt" språk. Det finns skäl att lite fundera över vad det innebär att ett språk är ålderdomligt. Språk blir inte "omoderna" på samma sätt som till exempel teknik. Språk förändras visserligen hela tiden, men förändringarna sker ofta utan att man kan koppla dem till någon företeelse utanför språket. I närbesläktade språk kan olika saker förändras utan att man riktigt kan förklara varför. Vad som då verkar "ålderdomligt" beror helt på perspektivet. Eftersom svenskan har tappat bort dativkasus utom i uttryck som *i Dalom* verkar de språk som har behållit dativen, som älvdalskan eller isländskan, vara "ålderdomliga". Men i andra avseenden kan det vara svenskan som är "ålderdomlig": de svenska orden *hals* och *halv* är mycket mer lika de fornnordiska orden *hals* och *halver* än de älvdalska *ås* och *åv*.

Det som skiljer svenskan och älvdalskan kan alltså handla både om saker som har förändrats i svenskan men blivit oförändrade i älvdalskan, och saker som har förändrats i älvdalskan men blivit oförändrade i svenskan. Vi kan illustrera det med följande exempel ur Puck Olssons saga "Mumunes Masse", på modernt "laikallmål":

Um morgun war er ljuät-alt auto gardn og er add uært skårån o snjoäm.

'På morgonen var det väldigt halt på gården och det hade blivit skare på snön.'

Med Älvdalska språkrådets förslag till enhetlig stavning kommer den andra delen av meningen att se ut så här:

... og eð add uort skårån å snjuo'mm

som vi kan jämföra med det svenska

...och det hade blivit skare på snön.

Vi hittar förstås flera "ålderdomligheter" i det älvdalska exemplet:

- *uort*, en form av verbet *werda*, i stället för *bli(va)* (som svenska och danska lånade från lågtyska under medeltiden)
- nasalvokalen *å*
- "kortstavigheten" i ordet *skårån* – det vill säga den betonade första stavelsen innehåller en kort vokal följd av en kort konsonant (i svenskan måste antingen vokalen eller konsonanten vara lång)
- dativformen *snjuo'mm*

...men det finns också flera saker där älvdalskan är "modernare" än svenskan i så måtto att den har avlägsnat sig mer från fornnordiskan:

- bortfallet av *h* i *add 'hade'*
- den "oväntade" användningen av bestämd form i *skårån 'skaren'* (alltså ordagrant: 'det hade blivit skaren')
- pronomenformen *eð*, som utan h-bortfall skulle vara **heð* och då mera se ut som det *he* eller *hä* som vi hittar i många andra mål

När vi jämför språk hittar vi alltså likheter och skillnader som avslöjar vilka förändringar som har ägt rum i språken. På så sätt kan man försöka

rekonstruera språkens historia och inbördes släktskapsrelationer. Om man ser en likhet mellan två språk, är det förstas frestande att dra slutsatsen att det finns ett direkt samband mellan dem, men man får vara lite försiktig. Om man hittar likheter mellan isländskan och älvdalskan, beror det med största sannolikhet inte på särskilt täta relationer mellan Island och Älvdalen, utan på att isländska och älvdalska är ”perifera” språk där ”ålderdomligheter” är bäst bevarade. Andra områden där målen tenderar att vara mera konservativa och därför i många avseenden liknar älvdalska är Gotland, Jämtland, Västerbotten och Norrbotten i Sverige och Österbotten i Finland. Detta är egentligen föga förvånande. Vad som är lite mer uppseendeväckande är när någonting som uppenbarligen är en ”nymodighet” i älvdalskan dyker upp på ett annat håll, ibland rätt långt bort. Om vi till exempel tar användningen av bestämd form i meningen *Det hade blivit skare på snön* så kan vi se i översättningarna av Puck Olssons kattsaga att den förekommer också i några andra socknar i Ovansiljan (Mora, Våmhus, Orsa) och vidare i Jämtland, Ångermanland, Västerbotten och Norrbotten. Dessutom vet vi att man också säger så i Österbotten. Det här är alltså inte ett sammanhängande område – i Härjedalen och Hälsingland förekommer den här användningen inte, liksom inte heller i större delen av Dalarna. Hur kan en sådan här situation ha uppkommit? Man kan naturligtvis tänka sig att tendensen att använda bestämd form i ökad utsträckning har uppstått spontant på flera olika ställen. Sådant händer ju: när både älvdalskan och engelskan har diftongen [au] i ord som *maus* resp. *mouse* så måste det antas vara en historisk tillfällighet. Men vad som är påfallande med utbredningen av den ”utvidgade” användningen av bestämd form är att den förekommer i de mål som i allmänhet är mest konservativa. Och det visar sig att det finns en hel rad språkliga drag som fungerar på liknande sätt. För att visa detta har jag gjort två kartor, en med ”konservativa” drag och en med ”innovativa” drag, utvalda så att de tenderar att förekomma i mellersta och norra Sverige. Tabell 4.1 visar vilka de olika dragen är. Varje socken i det svenska språkområdet markeras med en cirkel, som är mörkare ju fler drag som målet har. Den infällda kartan visar Dalarna i större skala. Vad vi ser är att de mörka områdena dyker upp på samma platser på bägge kartorna. Om vi ser vilka socknar som har de högsta värdena på det ”konservativa” och det ”innovativa” index, så finner vi att de fem mest konservativa socknarna enligt detta sätt att räkna är Våmhus och Älvdalen i Ovansiljan, Lövånger i norra Västerbotten och Piteå och Älvsbyn i Norrbotten. De fem mest innovativa socknarna är Älvdalen, Mora och Orsa i Ovansiljan, Lövånger i norra Västerbotten och Munsala i Österbotten.

Tabell 4.1 Konservativa och innovativa drag i perifera svenska mål

Konservativa drag	Innovativa drag
bevarande av gammalt <i>a</i> -ljud (som i svenskan övergått till <i>å</i>)	demonstrativer som <i>han där</i> och <i>he där</i>
bevarande av dativ och/eller ackusativ	neutrala pronomen (<i>h</i>) <i>ä</i> (<i>d</i>)
bevarande av gamla diftonger	apokope
långa vokaler i ord som <i>natt</i> och <i>döma</i>	nya diftonger
subjunktionen <i>när</i> saknas	<i>pp</i> i st f <i>mp</i> i ord som <i>sopp</i> / <i>svamp</i>
ingen palatalisering av <i>k</i> och <i>g</i> i början av ord	<i>han</i> som generiskt pronomen
ingen framförställd bestämd artikel	adjektivinkorporering
bevarande av former av verbet <i>varda</i> (i st f <i>bli</i>)	<i>h</i> -ljudet försvinner
bevarande av <i>w</i> -ljudet	<i>jär</i> för 'här'
	ingen genitiv och/eller dativ i st f genitiv
	"norrländsk förmjukning"
	utsträckta användningar av bestämd form

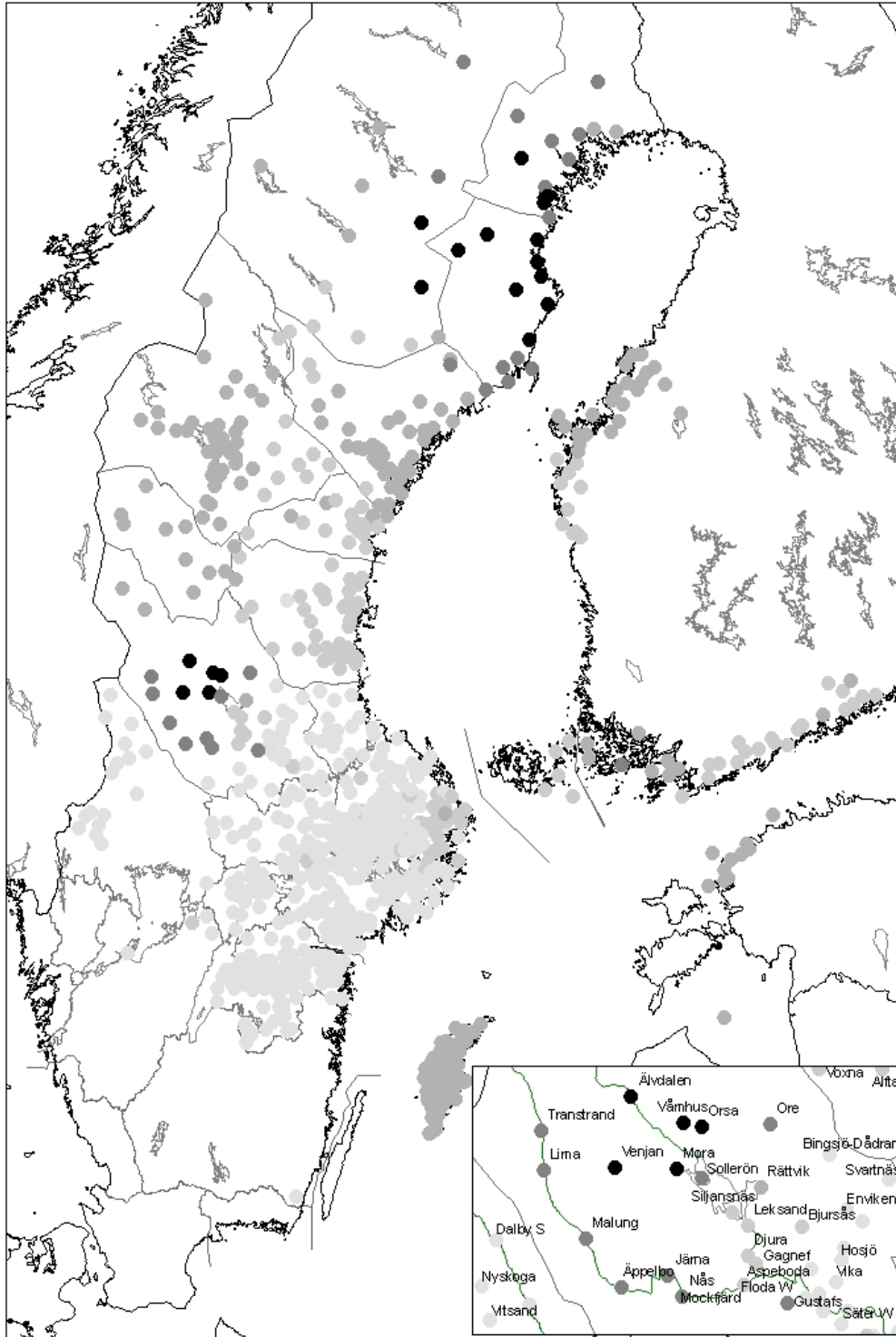
Hur kan ett område samtidigt vara mest konservativt och mest innovativt? En möjlig förklaring är att nymodigheterna som syns på Karta 4.2 i själva verket är rätt gamla, och att de tidigare har varit spridda över större områden. Detta skulle kunna inträffa om målen i de områden där de nu saknas har påverkats av ett språk där de innovativa dragen saknades. Jag ska nu kort redogöra för det scenario som jag själv tycker verkar sannolikast.

Jag tror att nymodigheterna fanns i det språk som talades i Mälardalen under tidig medeltid och då spreds över stora delar av det nuvarande svenska språkområdet framför allt genom nyinflyttningar i samband med att jordbruket expanderade. Under den här tiden höll de svenska kungarna mest till i Götaland och verkar inte ha varit så intresserade av resten av landet, varför Mälardalens kungar fick sköta sig själva. Under 1200-talet ändrades den här situationen när Mälardalen urbaniserades och Birger Jarl såg till att han fick kontroll över utvecklingen genom att slå ner

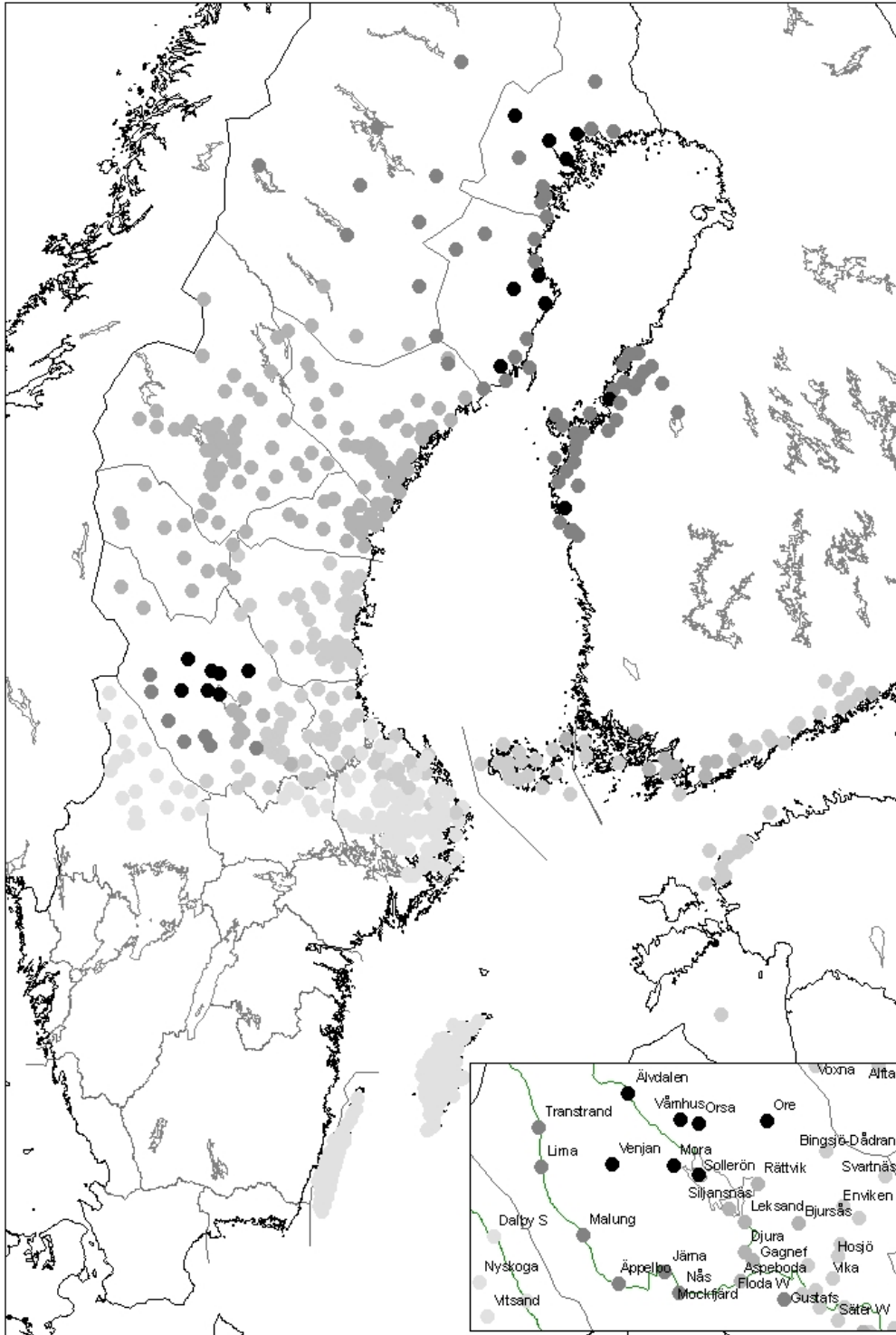
stormännen i Uppland. Jag tror att det som så småningom blev prestigespråket i Sverige och basen för det svenska talade standardspråket inte i första hand grundade sig på dialekterna i Mälardalen, som man får intryck av i många framställningar av svensk språkhistoria, utan hade mer att göra med den götaländska elitens språk och det språk som utvecklades i hansastäderna runt Östersjön. När det här språket spred sig, trängdes många av de gamla svealändska dragen undan, men har alltså blivit kvar i en hel del perifera mål – i vissa fall faktiskt geografiskt fortfarande ganska nära maktens centrum. Som exempel kan vi ta den företeelse som brukar kallas ”norrländsk förmjukning” och namnet till trots också är typisk för bland annat älvdalskan, där den tar sig uttryck i att t ex *warg* ’varg’ heter *wardjin* i bestämd form. På de flesta kartor som visar gränsen för norrländsk förmjukning går den tvärs över Uppland, i själva verket inte mer än en mil norr om Gamla Uppsala, det gamla svearikets förmodade hjärtpunkt. Den här gränsdragningen bygger på en undersökning som gjordes av dialektforskaren E. Kruuse vid förra sekelskiftet (Kruuse (1908)). Som framgår bl.a. av boken *Uppländska* (Källskog et al. (1993)) finns det inte mycket kvar av norrländsk förmjukning i dagens Uppland. Med andra ord var den gräns Kruuse hittade inte stabil och den hade förmodligen inte varit det tidigare heller – det finns anledning att tro att den ursprungligen har gått längre söderut än Kruuse angav (vilket också noteras av Elias Wessén (1966: 43)).

Hypotesen att de innovativa dragen i älvdalskan och andra nordsvenska mål skulle komma från tidig medeltida mälardalska är naturligtvis en aning spekulativ, på det viset att vi inte har särskilt mycket konkreta belegg på hur man faktiskt talade där på den tiden. Men än så länge har ingen kommit upp med någon bättre historia. Mycket är fortfarande oklart. Exempelvis finns den norrländska förmjukningen spridd ända från Norges västkust till Nyland i Finland, och hur en spridning över ett så stort område har gått till är rätt gåtfullt. Hur det än förhåller sig med de här sakerna, så är kanske det viktigaste i det här sammanhanget att vi ser att älvdalskan ingår i ett större sammanhang, där den knyts samman med vad vi kan kalla ”perifera svenska mål”, som ligger runt omkring de centrala bygderna i Svealand. Därmed har vi alltså placerat älvdalskan på kartan, vilket ju var målet med denna artikel.

Karta 4.1 Konservativa drag i nordligare svenska mål (mörkare färg: fler konservativa drag)

Karta 4.2 Innovativa drag i nordligare svenska mål (mörkare färg: fler innovativa drag)

Litteratur

Kruuse, E. 1908. De lefvande folkmålen. I *Uppland*, red. Karl Hildebrand och Axel Erdmann, 537-552. Stockholm.

Källskog, Margareta, Eklund, Gerd, Danielsson, Bo, Hagren, Kristina, Westerberg, Anna, Västerlund, Rune och Reinhammar, Maj 1993. *Uppländska: språkprov med kommentar. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A. Folkmål, 22.* Uppsala.

Levander, Lars 1925. *Dalmålet. Beskrivning och historia.* Uppsala.

Wessén, Elias 1966. *Våra folkmål.* Stockholm.

Summary

Östen Dahl: Putting Elfdalian on the map

The northern part of the Swedish province of Dalarna (Dalecarlia) is known to host varieties of Scandinavian that deviate more from the standard languages than any other variety in Mainland Scandinavia. In particular this is true of the Ovansiljan area, to which the vernacular spoken in Älvdalen (Älvdalska or Elfdalian) belongs. Using several different ways of measuring linguistic distance, it is shown that the distance between Standard Swedish and the Ovansiljan varieties is comparable to that between the former and languages such as Icelandic and Faroese and considerably greater not only than the distance between other varieties in Sweden but only than that between the standard forms of Swedish, Danish, and Norwegian. It is also shown that the Ovansiljan varieties on one hand belong the most conservative in Scandinavia, on the other display a considerable number of innovations which turn out to be quite widely distributed in northern and eastern Scandinavia. It is hypothesized that these innovations may have spread from the Mälardalen provinces during the early Middle Ages, although they are no longer found there, due to influence from the south.